(अध्याय 5)

(1)

अथविवरणे पंचमाध्याय प्रारंभः।

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

॥श्रीगणेशाय नमः॥ प्राक्कोनादेः नन्वत्राकारस्याभावे क्कीनादिरित्यस्यापि व्यर्थत्वेन भाष्ये प्रागवचनं किमर्थमिति तन्मात्रोक्ते रेवं न वीजमि
ति चेन्न अवयवांशपरिहाराव धिर्देशाशेषएव तस्य यानीत्याह इत्येवेति। ननु कइत्येव न नानावाकत्वाभावात्मकद्विधा न सिद्धमेकत्येन
त्राह। प्राक्कीनादिरिति। ननु बाहिनो विहितन इति पुनरुक्तमत आह। पुनरिति। प्रकृत्यर्थमेव सर्शोपतिः सुप्निमिति। नन्वधिकारत्वे भक्रियन्त
इत्यमधिकार इत्य नज्ञा नामावधि निर्देशावश्यकत्वे किं तत्र लाघवमत आह इतीति। ननु अनियोगामिति योगो योग इति व पुनरुक्त
मतआह अनियोगामिति। व्यापारइति। उत्तमत्रायस्थितिरूपः नतरत्र नैव निराकांक्षत्वादूइत्यस्यासंबंधात्तत्राह नरीति। एतेनम्प्रो
नसंबंधेन निराकांक्षत्वात् प्रकारगलवस्य कथं संबंध इत्याशंका स्वरितत्वरूपप लेन तस्यापि संबंधसंभवादिति भावः एते
नप्रोक्तसंज्ञापरिभाषयोः परार्थयोरपि परस्परसंबंधस्य नाइत्रापि स्यादित्यत्रावि: ननु तस्मोहन मित्यादे सामान्यप्रवृत्ति विष
यत्वादितार्थेष्टा विशेषप्रवृत्तिभ्यस्तेवोध्येतेत्यत आह न स्पेइत्यादि। ननु केनादित्यस्यप्राग्विशेषणत्वेन कथं प्राधान्यमत
आह। यथेति। प्राधान्येत्यस्य विधेयत्वेनेत्यर्थ इति भावः। सत्यवधित्व इत्येषस्याप्रधानत्वत्वे तिपादनत्वाधिपयोगणवधिनिर्देशादि
तिवोध्यानन्तस्मिन्पक्षे इति प्रवृत्ति युक्तेस्तत्रेयो निर्देशादित्यभिमानः ननु वावचन मित्यस्य विभाषाह विरित्युदाहरणसंग
नमतआह विकल्पो न वाधार्थोपरइति भावः नन्वेवं लोकसंवलोकेति द्वेजोप्यवधित्वंसंभाव्येतेत्यतआह प्राग्वतीयेति न्यायेने
ति। न्यायश्चेयत्वपीः सामान्यविशेषभावएन — — — धिमंतोऽभावादि तिसर्वत्रान्वयप्रयोजकस्येत्यर्थः प्रकृतयोवेति वाशाह

(2A)

र्थि॥ अरुतीनावावधिमत्वेयच्छ योक्तज्ञापकाश्रयगौरवस्यादितित्यादिज्ञापयस्तत्रकृता वधित्वेना
श्रितइतिभावः॥ अनेनचमाग वादत्वसंचिंतउगवावाधेचमेणात्रऔपानेष्यभोपानेहोर्थः ननुस्वत्र:
छायवारत्वाद्धाध्यसामान्याचनयायनोप्प्रमयवादत्वादत्वादयक्तो विप्रतिषेधोनआइछायावारानामितियनोत्रामित्याये न
छायवाहाइति॥ अपवादविप्रतिषेधइतिभावः कारनेमितिक गोनात्सुइछोद्विरिस्यत्रउप्यतत्रोतिहस्वः तचन्तृणविकारःकं विच्च
मीविकारोपि॥ अत्राङ्शिति॥ अत्राकुचिवीजंनिरकाशत्वेरन्यत्रप्राप्तपर निषित्वंबाधकत्वप्रयोजकंनान्यथेति। ननुहविविष
यस्येवोदाहरणादृपाद्यिहणांअर्थमतआह॥ सत्रपाठेति॥ असंभवेगोपित्तद्विषयेविप्रतिषेधस्येत्याह नहीति॥ पाठेपिवेत्यभु
पगमावादः॥ ननुहवि:शब्दस्यग्रहणात्कथंतत्रापिविप्रतिषेधप्रसक्तिरतआह गवारीतिस्वरूपेति॥ असंजातविरोधित्वन्यायेनतत्रे
वस्वरूपग्रहणमितिभावः ननुवरूशब्दस्यस्यात्यात्रसिद्धेः कथमेवाभयप्राप्तिरतआह॥ चेवेधीति॥ ननुहविरादृपाद्यभ्यइतिवाप्तिं
कंअपपाद्यिहणांव्यर्थंअन्त्यविकारानितिकार्यपर्यासिद्धेः कांतिभावादतआह॥ नत्रेति॥ विप्रतिषेधवार्त्तिके इत्यर्थः सामर्थ्या
दिति अपर्योहस्युत ञिन्नावर्णेन पाठाभावादितिभावः आनिदोरितविशेष्यादिति॥ नत्रस्वरूपात्मन्त्यविकारवाचकाः शब्दाइत्यर्थः
तस्यचवर्कचिन्तुरादोचाशिताष्पोद्विप्रतिषेधप्रसंगानितिभावः पूर्वमन्त्यविकारेभ्यआश्रयस्यापूर्वत्वमत्वात्पूर्याद्यिहणांसत्रेपाठानु
पूर्वाप्रसर्गानाथर्ममुक्तंइहतत्त्वस्यानन्तप्रपंचार्थत्वमुक्तमिते॥ ननुहिनाद्यर्थेप्रत्ययविधानाद्ययत्रेः किमुच्यतेतत्रप्रत्ययावुत्पत्तिरित्यतआह

यद्यपीत्यादि· तैलस्नेहनतांलोहबंधनमेशैथिल्यकारकत्वान्नाभ्यंजितमितिबोध्यं· अवयवश्छिद्रवत्प्रदेशरूप इत्यर्थः यच्छिद्रा
नुप्रविष्टः काष्ठविशेषोक्ष इत्युच्यते। अवयवश्छिद्रवत्प्रदेशरूप इत्यर्थः यच्छिद्रानुप्रविष्टः काष्ठविशेषोक्ष इत्युच्यते। आवय
वार्थत्वाभावादिति आरंभकत्वेनावयवानामेवावयव्यर्थत्वादिति भावः नन्वेवं नाभ्यंजितमिति सिध्येत्तत्राह यस्त्विति· मंडल
चक्राणामंडलं चक्रमित्यत्राव्याप्त्यनुपपत्तिं परिहरति नित्यमित्यादिना सामान्यविशेषयोरभावादिति· नेत्यभावादित्यर्थः क्वचित्तु सा
मान्ये विशेषाभावादिति पाठस्तत्रायमर्थः सामान्यबोधके विशेषबोधकत्वाभावादित्यर्थः। सामान्यविशेषभावाभावादिति क्वचि
त्पाठः॥ भाष्येस्मिंस्तु शाखादिष्विति· शाखादिभ्यो यदिति पाणिनिसूत्रसंग्राहकमिति भावः· सादृश्याभावादिति संस्थानतुल्यत्वेन सा
दृश्याभावादित्यर्थः रथांगावयवविशेषइति· रथांगस्य चक्रस्य विशेषोऽवयवविशेष इत्यर्थः एकचक्रमिति· अवयविनोधारणाद्युपभा
वेऽवयवस्यापि तद्भावप्रसंग इति भावः समीपात्तनाभिसमीपवर्तिप्रदेशाभ्यंग इत्यर्थः यथा नाभेरिदं तथा चक्रस्यापीति सादृश्यमि
ति भावः अरवत्सुको विशेषोऽतआह अरवत्स्विति· रथ्यावयवस्थितनभ्य इत्यत्र अरनिर्माणसौकर्यार्थमिति भावः। नत्र नाभेरिति· त
त्र हि तन्निर्भग्नकाष्ठस्य रथ्यस्याभावादित्यर्थः विकारद्वारा तद्योगाच्च चक्रमपि नभ्यमिति भावः नेत्युवृत्तितोहचकल्प्यनागोरवेण बहुव्रीहि श्रीरामः
णा। नराणामित्येव सुकरमतआह चक्रजानीति· अनेनैवेच्चक्राद्यर्थत्वमुपपादयति· भाष्ये रथ्यं नेमीति समुदायादित्यत्र पथ्युक्तन्या २
स्यादित्यर्थः ननु गुणांतरये क्तित्वापि चक्रस्य नाभिः कथं विद्धाविरत्तआह भाष्ये नत्रावयवादिति। तस्यावयवेनेति· सांजनादि

(3A)

युक्तेन तस्यनाभिः कथंविहितिरित्यर्थः नन्वेवमप्यवस्यन्नाभेर्नभ्यत्वेपित्र्यवयवविनिव ग्रापरे
योगः तदपेक्ष्यालक्षः प्रकृतिव्यपदेशोयेनेदशनाभिलक्षणावयवद्वारेणोत्पत्त्यर्थः प्रकृत्याविति प्रकृते प्रकृ वत्यर्थः अनन्विधाना
दितिभावः केवलाच्च नन्वनेनकुतयोः सामानाधिकरण्यमतआह सन्नायनइति परिमाणं उपाकुवल्यशब्देननगम्यते
इत्यर्थः शरीरावयवाइत्याक्षरिति अत्रारुचिस्तु अस्य मासग्रहणाज्ञापकसिद्धत्वंतत्रविधेः कुलमित्यत्र राजेभाष्यमित्सा
रोविवेहाप्रिदुर्वोरत्वमिति स्वलयेवभाष्याकारांतइति अत्र तत्र वहुव्यमितिसिध्यति अन्यथेति आत्मविश्वजनेनेतिवत् किं
चेनांतग्रहणेन स्यहवविशेवचनं वषस्यहवीयमिस्मादितिनोयह वचनेनचावश्यकमेवस्वरूपानिरूपणं स्वरूपस्यसाक्षाछहेन
वोधनीननुब्रसतुशब्दस्यब्राह्मणार्थायत्वेस्वहषन्ययास्तेवुनोयुयुक्तेनेदर्शितेस्यतआह ब्रह्मशब्दस्येति अनेकार्थत्वं वकमलास
नाहावपिहने: वृषन्हयोरत्र नान्यतरस्याप्यनेकार्थत्वमितिभावः नासोनियम्यइतिएकेनैवविग्रहस्त्वेवमित्यर्थः तथाचसतिशेश
वृसिद्धिर्नस्यादितिभावः भिन्नेति विग्रहेश्रयोकाकर्तीभवतनेवत्यति उपपत्तोचश्रस्यस्य कर्त्रेतिभावः एवमपिहस्मुहिन्नमितिविग्र
हेवोवामेवेत्यनुपपन्नमेवातआह पुरावेदति कालह्लनात्रयरावस्यागः विग्रहज्ञानोत्रचकालिकत्वात्प्रत्ययसन्नभावेज्ञानस्यइदम
पित्र्यत्रिवाललोकदृष्टान्तिवोध्यं आत्मनः कस्यानिर्देशस्यागमकत्वमतआह मीयामितिविवक्षितार्थेतियीन्त्रभोगीनशद्राहिवसि
नार्थेत्यर्थः तत्कार्यमितिनिर्देशाकार्येत्यर्थः प्रत्ययार्थनिर्देशाकार्यंचप्रयोगात्तस्तदर्थप्रतीतिः भाष्येपूर्वपदार्थप्रधानेइति पूर्वपदार्थे

(५)

के॰ टी॰ ३

अ॰५पा॰१आ॰१

निरूपितप्राधान्यवत्तिहितरूपेर्थेप्रत्ययइष्यते लोकेइतिशेषः ननरेवव्युत्पादयन्तिपित्तभोगायेत्यादिनानिष्ठन्निनेमिध्यतीति॰ नित्य
मित्यस्यप्रत्ययेनसंबंधान्महाविभाषयानिवृत्तिरेकस्यादितिभावः राजेति राजाचाम्यांभ्यांपरिहितेप्रत्ययस्तादिइभोगोत्तरपदाभ्यामेवेत्य
थोदित्यसिद्धिरितिभावः नित्यमित्यस्यैववाविवरणं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेतिभाष्येइष्टाचेत्यादिनाप्रत्ययांतरविधानेरोयांतरमाहइहचे
ति॰ यथान्यासेयथासिध्यतितथाहआमयाचइत्यादिभोगोधनमितिकर्मधारयन्निततिभावः नन्वत्रापिधनेनमिवभोगपराधीस्वतेन्मा
इधनवानयीति॰ ननुइत्यपदार्थेप्पनतुल्यमतत्राद्यस्थितति॰ कमन्यतेनासावित्तिस्वहिपिचारिनाधनस्यविशेषणमयुक्तंस्यादिति
भावः ~~[illegible] पिचारिनाधनस्यविशेषणमयुक्तंस्यादितिभावः~~
ननुभोगशब्दस्यशरीरवाचकत्वेएकदेशोपरागात्रयोगानस्यादतआहसमुदायइति॰ भुजंगाणामेवेतिः भुजंगशरीरमेवेत्यर्थः ननुस
र्वमितिश्रतएवास्यफणाकायपरोरितिकोशः संगच्छतइतिभावः अतत्ताविरितिभाष्यप्रमाणयात्कोशः प्रसिद्धमराधीविस्मयइतिभावः
नन्वेवंवऊवचनंस्यादतआहसमुदायेवन्नस्येति॰ एवंचैकस्मिन्प्रयोगेनिस्तरैकवचनंसंख्यादीतियंवास्यः केवलसंख्याबोधका
इत्यभिमानः व्यतिरेकोभेदकपूर्वकः संबंधः सासासंबंधाभावात्संख्येयमनपेक्ष्यसंबंधाभावात् अनेनसापेक्षत्वात्सामर्थ्येदृढंकृतंवस्तु
नासंख्येयपदन्निलेपितद्विशेषापेक्षत्वेनसापेक्षत्वंबोध्यं॰ ध्वनितंचेदंसंख्येयविशेषमपेक्षतइत्युक्तासिद्धांतेविशेष्यसंख्येयपदत्तित्वाव
सायइत्युक्ताचेतिबोध्यंनेदंनित्यग्रहणंमहाविभाषयानिवृत्त्यर्थमित्याहनित्यग्रहणमितिअन्यथासमानुवृत्तिरप्यत्रसंभाव्येतेतिभावः श्रीराम: ३

(२A)

अत्रसमानाधिकरणाइत्यनुक्तौवीजमाह महातनशब्दश्चेति सर्वपुरुषाभ्यांभाष्येसर्वान्तरात्स्यवेतिवक्तव्यमिति॰ सर्वस्माद्विधायकांश
स्यचेतिवक्तव्यंअधिकरणास्यशेषत्वविवक्षायांषष्ठी अनाश्रित्यायेस्यशब्दस्तत्पुरुषाति॰ शब्दस्वरूपपरस्येत्यर्थः एवंचअकृतेरेवसव
नामत्वाभावेनचतुरतिरेशोऽशक्यइतिभावः॥ तस्मानिसत्यचादितिनुतत्वंननुसमर्थविभक्तिनेतिनिर्दिष्टत्यतआह प्रत्ययार्थेतिनेतिनिर्दिष्टो
येति॰ तिभावः तस्मानिसत्वादितिभातुनतत्वंननुसमर्थविभक्तिनेतिनिर्दिष्टत्यतआह प्रत्ययार्थेतिनेनेतितृतीयेति॰ योत्रत्वांद्वंद्वइतिभा
वः तत्रसत्यायस्येति तस्येतिनत्यवधविकाराघसंभवात्स्यपि वोध्यं॰ सनेकार्थत्वाचैवधात्ववधादिशब्दप्रयोगोपि॰ तस्यैविहते॰
वनुप्रहृतिविहृतिभावस्यालेकार्यत्वरूपप्रकृत्वाव्यभिचारासारआहेत्यादेहप्रयोगोपितस्यैविहतेः ननुप्रकृतिविकृतिभावस्याले
कार्यत्वरूपप्रकृत्वाव्यभिचारादाह अदिशब्दप्रयोगावश्यंपृति॰ ननुकार्यस्येऽस्मदस्माकंकथंकारणत्वरूपप्रयोगननत्वंनत्रचैकागारिकानु
रोधेनकारणपर्यायस्यग्रहणमतआह अप्रकृत्यतेनेनेति एकागारिकानुप्रवचनीयाद्यनुरोधे नोभयमपितत्रगृह्यतेइतिभावः॥ऊ
हिरूपधिः भाष्येउपध्यर्थमिति॥ नितउपध्यर्थमेयपाश्रुतेनिरितात्यर्थप्रत्ययानुपपत्तिरित्यर्थः ननूपध्यभावादित्यस्योपधिशब्दो
भावादिहितिनार्थः तस्यकिमस्त्यर्थानस्यशास्त्रमिद्धत्वात्तत्राह उपधीत्यादि॰ अोपधेयपरस्यपोर्थस्तद्धितवाचीनास्तीत्यर्थस्तरेवा
हएकार्थेवेति॰ एवंचनास्थर्यस्याप्यभावइत्यपिद्धनितं॰ भविष्यन्नचेति अोपधेयपरवाच्योर्थः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः नरेवास्याद्धितइ
थांगमिति॰ यद्ययांगामुपाधिशब्दावाच्यंतरेवोपधेयशब्देनोच्यतेइत्यर्थः ननुपधीत्यस्यकृत्यंतत्तोपितनोत्रिनेत्यसिद्धिरतआह उप

(5)

कै.टी.
४

अ.५ पा.१ आ.१

धेयेति हस्तस्येन सामर्थ्यात्कृत्योगृह्यत इत्यर्थः एवं च स्वार्थिकअकरणे अर्थाधिसाधारणादत्रि सत्र उपधेयशब्दः पाठ्य इति भावः विशि
यद्रति उभयोपादानसामर्थ्यादिति भावः ननु वत्सर्षभयोस्त्वस्याभेदेन प्रहतिविकारभावः स्पष्ट एवेत्यत आह यथेति ननु ऋषभा
द्यनुरोधेनानुवृत्तिरेव न्याय्या वत्सानामनुग्रहात्तैत्वकोपध्यर्थमनन्यथासिद्धस्य जेत्वमिति न्यायादित्यत आह ऋषभेति मुख्यार्थस्य स्व
नभिधानात्कृत्स्यय इति भावः नन्विति करणेनैवानतिप्रसंगात्तदर्थमित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह इतिकरणेति अकर्णीयं सत्नाका
ष्ठमिति · अरणि · सत्नाकाष्ठस्य स्यादित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह इति करणेति · अरणीयं सत्नाकाष्ठमिति · अरणिः सत्मातिप्र
संगेन तदर्थमित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह इति करणेति · अरणीयं काष्ठस्य स्यादित्यर्थ इत्यभिमानः अनापीति अन्यथा सत्नाका
ष्ठमेवारणिरिति भेदनिबंधना षष्ठी न स्यादत आरोपितभेदेन भाकाष्ठस्यारणिरिति निबंधनानुतादर्थ्ये सप्तिष्ठे वेति भावः ननु त्रा
कें न गुणापेक्ष्या भिन्नयुणायुक्तो हि वालिरूपा एकनवालेय ... त आह बल्वबस्थायामिति · गुणः कुंकुमादिकृत लोहित्यादि
रूपः सन्निवेशलक्षणो वा ननु दानविक्रयाद्यर्थे वत्सपोषणान ... थ्यभावो न अत आह भुजनिति · संहननमशिथिलवधानमथ तत्रभ्वे
फलदृष्टान्तेन प्रकृतिविकृतिभावाभाव इत्युक्तं तत्राह आम्रांत्विति · न तत्र बुद्धिः प्रत्यभिज्ञारूपा वैषम्यात्तरमप्याह आमपक्वेति · एवं
च पक्वाम्रेप्रत्यभेदभावात्तत्प्रकृतिविकारभावाभाव इति भावः तदस्य तदित्यनुस्यात्तयदृशासंभावनार्थकृत्ते न स्वस्वामित्वभावा
दिसंबंधाव्याहत्त्यर्थमित्यत आह क्रियमाणायामिति · प्रासादेन गरसस्य स्यादित्यावावतिप्रसंगसत्वादिति भावः सर्वेति · एवं च व्यापक

श्रीराम:
४

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(5A)

त्वान्न हेत्वकामिमितिभावः नन्वत्र स्वस्वामिभावोऽन्वयेवावयविभावश्चतत्तेन विवक्षितोनुसंबंधसामान्यमस्येति च सामान्यार्थ
कमतोनदोषोतत्र्याह अस्यामियस्योति नारथ्यसंभवादिति तदस्यत्यर्थप्रत्ययोभवतिसंबंधाचेत्तस्यैभवतीतितदर्थः प्रासा
दार्थस्यस्वरूपस्यापेक्षप्रमादइत्यर्थप्रासादाय इतिस्यादिरनीदिनाभूदित्यादेरर्थः ननु वस्त्वामिकत्वेन निरोगेनेप्रासादेकथंसभाव
नाविषयत्वमतत्र्याह यदेति स्वस्वामिभावविषयेपिसंभावनासंबंधेनमनेनूनादृशसंबंधव्याप्तिरितिभावः भाष्योदाहरणाश्चरम्य
प्रासादार्थस्यादेरलाभादाह्याचेति भाष्यकारेणेति नरेकहेशोनेत्यर्थः नहिसिद्धांतिनोज्ञानकल्पनायुक्तापसंगानरेणेति
श्रोपधेपेतस्यग्रहणानुवृत्तेनावपिप्रत्ययस्य — — थिकत्वमूत्पारतस्संगेनेत्यर्थः ननुशाकार्थेलिङः शाकिलिङ्चेतिसूत्रेणे
वासिद्धेर्वक्तव्यत्वाक्तेरसंगतेस्यतत्र्याह स्यात्शाकार्थेरनियत्वमामसमर्थेनंश्च तशाकार्थकस्यास्यस्वाध्यामित्यर्थः नदस्य
शाकमित्यर्थप्रत्ययाविकव्युत्पत्यर्थः एवंचाविकारिकारणाएवाप्रत्ययइति नोक्तदोषइतिभावः तत्रसंभावनाविषयस्वस्वा
मिभावस्येवप्रतीतिनेनुकारणत्वस्यातिनात्पर्यानन्विरंप्रपमउक्तनास्कथमिहानीमेवेत्युच्यतेऽतत्र्याह विदेति यदार्थस्येतिपर
विशेषणत्वेनप्रतीतस्येत्यर्थः यथाराजसेवकस्यराजसेवाकरणकालेस्वसेवकत्वेनसेवयासंस्कारोभावइतिभावः तदेवाह
शाहेनपारार्थ्यमिति समस्तस्येत्यर्थः एकेति यत्त्विध्येकवाहृतसेवयासंस्काराभावइतिभावः तदेवाहशाहेनपारार्थ्यमिति सम
स्येत्यर्थः एकेति यत्त्विध्येकवाक्यतेप्यन्नत्वादितिभावः एनेनावांतरवाक्यार्थविनततदर्थः प्रामिनित्तत्रेस्यस्वात्तत्रमेवेतिपरास्मा

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(6)

नहंतवाच्याः प्रत्ययांतशब्दवाच्यः समानशब्दः समानाधिकरणशब्दः यथा हंत्रिहरः सप्तुरितिकर्त्रे प्रत्ययोनाभिधानान्यथोरू
पाधित्वं श्रुतोन्यः प्रत्ययो वाच्योव्यधिकरणोऽश्वेत्यर्थः यथा पागेदृयाश्लाघत इति श्लाघाः तत्रेति प्रथमासमर्थास्य रूपार्थे
प्रत्ययइत्येकं वाक्यं पत्र प्रथमासमर्थं तत्त्वेत्स्यादिति द्वितीयं तत्राद्वितीये प्रष्ठस्यार्थः प्रधानं विशेष्यत्वात्तस्यास्त्यन्तत्वाविशेष्य
णत्वेन प्रतीयमानत्वात् प्रधानमिति तत्तस्य विशेषणाणां तेषां सह संबंध इति भावः नन्विति गुणाः कृताल्पसंस्कार इति न्याया
दिति भावः नन्वन्यनिरूपित प्रधानत्वेप्यन्यानिरूपितविशेषणात्तस्मात्को विरोधो तत्राह प्रतीतिकालएवेति अयं भावः
आख्यातेन तद्धितार्थस्य पत्तिं विदुपरशब्देके गुणप्रधानभावस्य तेनत्रे दृष्टो विपर्यय इति तद्वृत्तौ निरूपस्थभाष्य संमतन्याये
नशाब्दो त्यत्रिकर्त्तवाचकप्रथमांतार्थस्येत्यर्थः प्रत्ययइत्यंशवाच्यस्तत्रैव शाब्दमतम सूधात्वर्थोस्यन्ति विशेष्यणानं स्याद्बोधोपस्थि
तिकालएवकर्त्रा विशेषणतयोपस्थितेर्न तत्र विशेषणान्वयः इति सन्तुकथं प्रसादस्य शाब्दार्थरूपं विशेषणसंबंध स्वरूपेणाश
ब्दत्वास्ते आह तवेवान्तुमिति शाब्दार्थविशेषणासंबंध इति शाब्दार्थः शाब्दत्वं तदस्य विशेषणोत्यर्थः तस्मादिति प्रयोक्ता रामादेर्दु
गुणहरेणापक्षाधन पिप्रयुंजनइत्यर्थः समर्थयेति समग्रशब्दार्थविशेषयसमयक ल्यः सप्राप शब्दे तोव्यनेदृत्यर्थः लोकाः शाब्दानितं श्रीरामः
साधुप्रयोगादरणालिनः शिष्टलोका इत्यर्थः अनुसारणप्रकारमारचयामिति भावारीतिस्था हिनाजातः आहेति नन्तु परिमाणांतु ५
सर्वेनेत्युक्तेः संरभाकथं परिमाणमतआह परिमीयतेनेनिरूढेरप्यगृहनादिति भावः ननुवास्तवोभेदज्ञापकं व्यार्थमसंनितुन

(6A)

।मिन्ज्ञापकेनकथंतत्त्वमत आहयथेति · द्विशतेसेनतदुपपदस्यत्रियणघोरेति · नित्यपनीति · तस्यचविधानसामर्थ्यात्लुगभावइत्यर्थः॥
ननुतन्यतोरपिविधानसामर्थ्याल्लुगभावइति अत आह असमासेति · एवंच समासेतत्रसिद्धिरेवेतिभावः ननुपरिमाणशब्दस्ययोगि
कत्वात्कथमन्यासंख्येयत्व आह परिमाणशब्द इति योगरूढोयमितिभावः इत्यादौ · सर्वतोमानत्वविशिष्टेचैवंलुप्तसंख्यं · संख्यात
श्वयोजकत्वस्यैकसंख्याहित्याभावरूपः संख्यातोनरान्निवर्त्तकत्वमकर्मासिद्धरूपत्व · संख्याशब्दस्यसंख्याशब्दवाच्यत्वेनप्रसिद्धः श
ब्दइत्यर्थः तदाहमतेनेत्योहितत्रोत्येभेदोध्यास्थशब्दवाच्यत्र्योद्येस्वकर्शेरइत्याह एकोघटइति · भाष्यभेदमात्रंमित्यस्यभेदसहे · चेति
मितरसाहित्यंतत्त्वसहचरितेतरसाहित्याभावेचेत्यर्थः एवमेकोनामतिवाप्यर्थेतेनपरत्वपरिमाणं · यच्चमहापरिमाणाय
त्वापरिमाणोरूपाक्रियाहितत्वंवेसंख्यायागएयतइत्यर्थः इत्येकेमूर्त्तेति · असर्वगतद्रव्यपरिमाणं · अमूर्त्तमप्यात्मादिति
चात्मन्य — परममहत्परिमाणसत्त्वात्कथमपरिमाणमितिभाष्योक्तिः द्रव्यस्यपरिमाणवत्त्वनियमात्तद्इतिचेन्ननियमस्य
मूर्त्तद्रव्यविषयत्वात्सर्वपरिमाणाभावगत्वेनैवतत्रपरममहत्त्वाद्व्यवहारास्यिवव्यवहारस्यगौणत्वादितिकेयदाशयः मूर्त्तद्रव्यवि
षयात्येवतितरपिनसदेमूर्त्तद्रव्यविषयमित्यपिवोध्यं सर्वस्यमूर्त्तोमूर्त्तस्य · आरोहः उच्छ्रायः परिणाहोविस्तारः एतोचनमेय
गताविस्याह स्वगताभ्यामितिपरिमाणशब्दस्यप्रस्थादिमात्रेहेत्रियोगमाह भाष्येसर्वतोमानमितित्वानइतिपरिमाणभेदकत्वाद
पिनसंख्यापरिमाणमित्याह प्रस्थास्यचेतिसंख्येयेवेतिनकुतश्चिदितिभाष्यस्य संख्यायात्र्यन्यतः कुतश्चिद्विशेषोनगम्य

(७)

कै·टी·५ तइत्यर्थः भिन्नसंनिवेशस्येति· अस्यांतनयत्तभिन्नसंनिवेशस्यअस्यामेत्यर्थः पूर्वग्रंथेनासंगतिमाशंक्याह अ संगेति· नन्वेन्मा
६ नतइत्याशुक्तिरपिएवंप्रश्नपूर्वकंतत्त्वरूपनिरूपणायैवेतिबोध्यं· भाष्येयन्मायनेइति· मोडौ देवादिकस्यरूपंपरिछेदकरोतीत्य
र्थः तदाह ऊर्ध्वादिगवस्थितमितिहस्योदेशेति· द्विविधायायस्यापिप्रमाणात्वादितिभावः आङ् रितिअत्रारे चिवोजंत्वेवंपुरुषह
यमहास्नेनोह्वयसमित्याहेप्रमाणोलइतिनित्यत्यत्तुमायतिसंनित्यालुगितितत्रैवभाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याऊः तस्माद्वि
धमापितदुन्मानमेवेतिबोध्यं· तिर्यग्विस्तारपरिछेदकमेवप्रमाणमितिविस्तारोदैर्घ्यं· नन्वायामपरिछेदकआयामशाद्धः कथ
मतआह तच्चायामेतिकुतश्चिदिति· एषसंख्याकुतश्चित्संनिवेशादेनमान्नअपितुतत्त्रिरपेक्षमानमित्यन्वयः अनेनसंनिवेश
निरपेक्षत्वसापेक्षत्वाभ्यांसंख्यापरिमाणयोर्भेदउक्तः किंचानेनग्रंथेनसंख्यायाः सर्वदासत्त्वोक्त्यातेषामवास्यत्वमपिपरस्परंस
चितं अतएवपरिमाणविस्तेनिस्सत्रेपरिपरिमाणात्तस्येतिस्त्रेचपरिमाणग्रहणेनोन्मानग्रहणमपि· अतएववउ प्रतिषेधेविसाचित
ग्रहणाद्धितीयेन्माणापर्युदासश्चसंगछतेभाष्येइयनाति· योगिकापरिमाणमात्रविषयेत्यर्थः तदाह रूढिपरित्यागेनेति· योगयतावशाञ्च
विशिष्टस्योपस्थितावपितावन्मात्रस्यैवशाद्बोधविषयत्वेत्याशयः इहशोविषयेलक्षणेन्यन्येपेचकोगोसंघइत्यस्यंपंचसंख्यापरिछे श्रीराम·
द्योगोसंघइत्यर्थः तत्राधिकमितिलक्षणोक्तचसुबोधायांयोगार्थमात्रतात्पर्यदस्मवक्तुमशक्यत्वाद्धचूनमेवकार्यमितिभावः अर्हतिश ६
ब्देतानरर्हमितिस्तत्रस्याजंतग्रहत्वाद्धहित्यस्यैवेष्टप्रयोगपत्तिः आगवतेशित्येवसिद्धेः नचाभिविध्यर्थतयावस्यैर्थापिएतद्धिकारार्थंत

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(7A)

त्ववत्यर्थमभिव्याप्याधिकारान्निष्टेः विशेषविहितकृनावत्तेर्वा धायपन्नावेकवन्द्वास्मान्यतरस्यामिति प्रयोगविरोधापत्तेरिति भावः
वस्त्राइति॰ वस्त्रो मूल्यं विक्रेत्येति॰ भाष्ये वशाद्व्यार्थ इति भावः ननु तरस्मिन्निति सूत्रस्य हध्यामेत्यादिवाक्यशेषात्कथमन्यत्र
प्रसंयोग न आह नत्रेति॰ इतियोगविभागाइति॰ इसूत्रे योगविभाग इत्यर्थः नन्वेवं चतुर्थ्यर्थेन स्यात्तत आह तदस्मिन्नीयत इत्यस्माइति॰
एवंच प्राकारानुवृत्त्यैव सिद्धे प्राउयग्रहणासामर्थ्यात् भिन्नविधिः पृथक्करणवृायमत्रेति निष्कर्षः असमासे उत्रेवोत्रेति॰ असमास इति
पर्युदसिनास्या प्राप्तेः ननु निष्कस्योन्मानत्वेन परिमाणत्वात् सवेशोवद्व किं सिद्धेऽस्य नियमार्थत्वेन निष्कशाणात्स्येया विधा
यन्न इत्याहि भाष्यासंगतिरत आह परिमाणवाचिता इति॰ एतज्ज्ञाप्य प्रामाण्येन नात्र परिमाणविशेषवाचकानामेव लिङ्गकाहीनां
ग्रहणमिति भावः नेयान्नद्वाविंशेपीरमेव भाष्यमानेनम संग्रहणास्यन्तस्तविधिज्ञापकतापरं भाष्यस्थमानं त्र अन्यथापरणपाद
हिविषयेपूर्वस्त्र प्राप्तढको निहस्यात्तन्त्रारितार्थस्यपरमेवं॰ मद्वापूर्वेराटाक्रि सिद्धे इहव्यर्थमत आह परिमाणवाचित्वादि
ति पूर्वसूत्रेउन्मानस्यापि परिमाणग्रहणेनग्रहणादिति भावः परापादस्योप्युन्मानमेवेति बोध्यं परिमाणान्तस्यासंज्ञाशणा
यो रित्युत्तरपदवृद्धिः शाणस्य पर्युदासो चेन्नेत्रोन्मानमपि गृह्यतेपरिमाणविशेषएववा निष्कास्य यद्यप्युत्तरपदस्येति
सूत्रभाष्ये त्रसूत्रेसंख्यायाइत्यनुवृत्तिरुक्ता तथाप्यत्रत्यप्रयोगरूपभाष्यविरोधेनोत्तरपदहधिकारसूत्रे याजन खंड रूपंवय
स्युक्तिरूपनज्ञाप्योप्रोढिवादइति भावः अतएवपरिमाणान्तस्येसंज्ञ ग्रहणाच्चरितार्थं संख्याया इत्यनुवृत्तौ तु नदे य यथ्यै

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai: Joint project of ...

के.टी.५
स्यष्टमवयवद्वसंख्यायाः इत्यनुवर्त्तनेतत्रवाक्यभेदेनव्याख्येयंतेनपरिमाणांतस्येत्यस्यासंख्यापूर्वपदेस्त्रीविल्वतेनात्रसंख्यास्याप्यु
त्तरपदस्यवृद्धिरितितत्राधिकारस्ययोजनमितितदाशयः एतेनसंख्यायाः संवत्सरसंख्यस्यचेत्यत्रसंवत्सरग्रहणमन्यत्रपरि
माणग्रहणेकालाग्रहणज्ञापकमितिभाष्येउक्तं तत्प्रामाण्याचपरिमाणांतस्येसत्रसंख्यायाइत्यपनुवृत्तिरवश्यंवाच्या
अन्यथासंवत्सरस्यचेत्संख्याग्रहणज्ञापकमितिभाष्येउक्तं तत्त्याप्यइतिनियमार्थतासंभवेनोक्तार्थज्ञापकतानस्यादित्यथास्ते
परिमाणांतुसर्वत्रइतिलक्षणालक्षितपरिमाणत्वस्यसंख्यायामिवकालेऽभावात्तल्लक्ष्यानुरोधेनासंज्ञानांविरोधन्यायेन
चविधितेकैयटेन अन्यथासमासकृत्तद्धिताख्येवतस्यसंख्याचेनतदर्थगतिः स्पष्टेवननुवार्त्तिके पूर्वत्रेत्युक्तेभाष्येपाएय
लोत्यादिरुदाहरणांतकथमतआह पूर्वत्रेति प्रधानतालीति पारायणेतिस्वविषयारायपास्यर्थः आभासमात्रेणेतितदी
जंतुग्रहणावतेतिमिद्धत्युक्तिः ननुप्रातिपदिकरूपाग्रहणेतत्रास्यवेत्यतआह पात्रविशिष्टेति तत्रैवविशेष्यसंनिधाना
त्तदंतविधिप्रसक्तेरितिभावः पद्येवमिति कायृदेशिवद्भावस्यप्रातिपदिकेनातिसिद्धइतिभावः सामान्यापेक्षमिति सानिषेधः
सूत्रोपात्तंजातिशब्दविषयकं इत्यपिबोध्यं इदवयेनविधिरितिसूत्रेकैयटस्यस्थविधावेवप्रतिषेधइत्यर्थेमानमाह प्रवृत्तौ इत्यादि श्रीराम:
अन्यथापूर्वादिरिनिरित्येवतदंतविधिनासिद्धत्सपूर्वाच्चेतिवैयर्थ्यस्पष्टमेव अत्रैवपूर्वास्त्रपूर्वौनिरिरित्येकसूत्रेकर्त्तव्येयोग
विभागोव्ययदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्यज्ञापकोबोध्यः अन्येत्वाहुरिति अत्राहुः विवीजंतुविधावप्येवमेवार्थापत्तोय

हरणाव तेस्तस्य निर्विघ्नत्वापत्तिर्भाष्यविरोधश्च · आनर्थक्यादिति · अनर्थकेनानंतरं तद्विधेरभावादिति भावः नावयवानामानर्थक्य
मिति · अतएव सुवंतत्वसमानाधिकरणत्वप्रयुक्तसमाससिद्धिरिति भावः नन्वेवं नकारस्यानिवर्तनवारस्य वंतत्वाहशाह संस्कारापत्ती
तिभाष्ये शाखवृत्तोपनिहत ऊर्ध्वमाहात्म्येनाह्यचेति शेषः अलुकीत्युक्तेः प्रलंरश्यतीति समासेस्तनङ इति · अत्र भावे ह तिलुग्गतो
याः प्रत्नेस्तस्य विधियस्याभावादिति भावः अलुकोस्यालुगतस्याप्रहतिस्तद्विषयस्कंटेनावधिनीति वाच्योर्थः शतानर
न्यते वान्निकोस्थानापाद्यसंख्याया इति प्रकृत्यर्थेति द्यातिरिक्तंयतनंरव्यांतरं संख्येयविशेषस्तद्विषयंतरा श्रित मित्यर्थः
यथाशतेनेति · अत्र च प्रत्ययार्थस्य शतत्वशाटकशतासपरान्तरसमनभिव्याहारगम्यमिति बोध्यं · अपरं चेति · इत्थं च परांतरान
पेक्षप्रत्ययांतशब्दश्रवणमात्रे सोवगम्यते प्रत्ययापि तमिति · नन्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावात्कथमत्र स्वपरिभाषाणामिति प्रत्ययो
पि च प्रत्ययार्थस्यैकत्वात्कथं शतत्वमत आह अत्रेति · आरोपितभेदमाश्रित्यैव प्रत्ययोत्पत्तिरिति भावः · अत्र समाधने प्रत्ययार्थस्यै
कत्वेयोतिहत्वाहतिद इति दृक्तोभाष्ये ऽन्यशानतेः विप्रकृत्यर्थविशिष्टशतत्वस्य प्रत्ययार्थत्वेइत्यर्थः तत्रान्तरंगमिति · परान्तरसम
भिव्याहारानपेक्षत्वादंतरंगत्वं · अहेयमिति शतशाटकशतमित्यादौ शतं शाटक इव मित्यस्याविभवान्नस्य हेयत्वं · अतएवतत्संख्यां
तरसाधारणमित्याह · अन्यत्वादिति · शाहमर्यादानुसारिणा इत्यार्थः · अनुमीयतइति · अवयवगतेन तेसोगाशाह जेवाधोत्तरं
प्रतीति विषयी क्रियत इत्यर्थः वहुवचनं न भवतीति तिनस्य बहुत्वस्य सजप्रतीति विषयत्वाभावादिति भावः · एवमिति · अस्य शतस्य

(९)

पा.१आ.१

क्रै.धी.५ ८

प्रत्ययपरिहरत्रितयाश्रयेनाशक्तीतिरितिभावः अन्यशानत्वेइति नत्रहिप्रत्ययार्थस्यशब्देनैवप्रतीपनेशान्तत्वामिनितेनैवस्यादितिभा
वः नियतकालाश्चेतिकलोपाद्याशब्दरीस्मृतिरितिभावः संख्यायाम्नतुडनेरूपसंख्यानेपिविंशतेः कन्त्रस्यानन्तस्यापित्यंतत्वाद
नभ्याह विंशतीति ज्ञापकमंतरेणापीति यद्वाविंशत्यक्षशक्तिप्रत्ययमूख्यनुहार्जुज्ञापकादेवासिद्धेर्व्याख्यानेनुशास्त्रेणार्थैकत्वावोधना
त्कथमेनरश्चाह लौकिकीति संग्रहणादिति समारेलौकिकीमर्थवत्तामेन्यते अन्वयव्यतिरेकगम्येति शास्त्रवासनाकल्पिता
न्वयव्यतिरेकगम्येत्यर्थः उपसर्गाणामपीति धातोरप्युपलक्षणं लौकिकात्र्यर्थवत्ताद्यायरूपानुउपसर्गोरीनामपितरभावा
तरसगतिः स्यादेवेतिरि कअन्वयव्यतिरेकेतिताभ्यांव्यवस्थापनीयेवेत्यर्थः वतोविज्ञानकृत्वात संख्यावत्वंतादिडित्यथा
तप्रत्ययविधेश्चकस्यापमिडित्यनुपपत्रमतआह हिंसार्थेति पंचमीतिव्याख्यानाद्दितिभावः संख्याताव संख्यासंतत्वात्न
नुसंख्यावाचकेभ्यः यांविरित्याद्यविज्ञादिशिपिविहितडितिकनएवेतिकृतस्तत्राह नेतयोरेवेति संख्यायास्तत्वादिति व्याप्तिन्या
याश्रयणादानेतयोनादरंमन्यतेयुक्तंचतस्माडप्रत्ययोधिकाराश्चेतिप्रत्ययविधोपंचम्याः प्रकल्पकत्वाभावाबीजमाहपंचमीह
तिप्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्येनद्योगाविधानात्सर्वाः प्रत्ययस्वरूपत्यार्थकत्ववोध्यप्रकृतानुदृष्टेनोतुपूर्वसूत्रविहितत्वेनसत्वान्न्तरष
ष्ठीप्रकल्पनेयुक्तमित्युक्तं अनेकेति विधानार्थत्वाभावपूर्वकविधायकत्वप्रतीतिस्तस्मादितिपरिभावाद्यायाश्चेत्यर्थः तथावस्था
नाश्चे तावतिकस्तावत्कइत्येवमेवावस्थानादित्यर्थः एवंवलस्यानुमादिव्याख्यानमेवात्रशरणमितिभावः विंशतीति नतुनि

श्रीराम: ८

नि २

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai joint project

(9A)

यानन्तत्वेन्नापकत्वोक्तिरसंगतेत्यतआह कल्प्रत्ययान्तेतिएषामति। येतिभाष्यानुगुणत्वाद्येनान्त्रक्रियाश्रयणामेवयुक्तमितिभावः
तन्त्रक्रियाश्रयणोपुक्तेंतरमप्याह दंदशीति·निर्देश·स्यादितिविंशत्यादिनवसंज्ञानांस्त्रीत्वात्स्वार्थिकानांग्रहणमितिलिंगानतिवर्त्त
नादितिभावः सत्त्वेभ्यशब्दपरत्वादिरमयुक्तव्याख्यानात्रत्याग्रहणमितिवक्तुंमुक्तं नन्वेवमसंज्ञायामप्येतस्माज्जायकादिंशति
स्यादतआह संज्ञायामिति एतद्योगेतिविंशतित्रिंशद्भ्यामितियोगेस्यार्थः कंसाद्विठन्·द्विठन्नुइतिपाठांतरं·भागवद्येसयेति·अर्थश
ब्दस्यभागवाचित्वादितिभावः अध्यर्द्धेति·वस्तुतोनित्यसमासत्वेनसमस्तत्वान्नासामर्थ्यमितिबोध्यं·कंसशब्दोत्रपूर्वोक्तरसाहव
योत्परिमाणवाच्येवगृह्यतेनेलोहविशेषवाचीत्याद्यय: अध्यर्द्धेत्यत्र द्विगोःसमाहारद्वंद्व:सोत्रपुंस्त्वभाष्यदिशाद्विगोर्पिकमितित्र
त्रद्वितीयस्यठकोलुड्माभूदितिभावः अर्थविशेषेतितार्थद्विगुनासहपत्राथ्योनामिद्यतेनेत्वात्तन्विमित्राद्विगोरपिपरस्यलुगि
त्यर्थः इतिविगृह्यद्विप्ररुपमिति·विग्रहोहभयमत्रेनेइति विगृह्यवाक्यमेवोत्तनतुद्वन्द्वमभिधानादितिभावः नतुद्विगोः
संज्ञात्वभावात्कथमेतत्प्रत्युदाहरणमतआह इदनिमत्तमर्थात्विशेषणमितिसप्तमीनिर्देशादिहद्विगोनविशेषणं किंतुप्रत्ययोनि
स्यासंज्ञात्वेलुगित्यर्थइतिभावः पंचलोहित्यः पंचकलापः परिमाणमस्येतितद्धितार्थेतिसमासः तद्धस्यपरिमाणमितिठञि
स्यादठइतिपंचलोहित्यः लोहितीशब्देकारनकारयोनिवृत्तिः परिमाणविशेषणेति·तत्त्वाख्यायोगजातकलापोरियारिछिन्नस्येत्यर्थः द्वि
गुविशेषणमिति·विषयत्वसप्तम्यर्थः संज्ञाविषयेद्विगुनंचेदित्यर्थः नस्याःसंज्ञायाइति·सत्येवलुकिसंज्ञाप्रतीतेरितिभावः

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(१०)

कै·टी·
२

नचेति तेन हृत्वसुजभावइति भावः तस्मादिति· वार्त्तिके च हृतेसमासकर्तरि च संख्यालोपसंख्यानात् हृत्वसुजभावः सिद्ध एवे
ति भावः विभाषा कालदृष्टा लुगिति सकृत्स्वार्थ्यस्येव लुकः कार्याय सूत्रस्य परिमाणेन तोष्यस्येद लुकः अन्यथा तेन तद्धिकोलु
गिति बोध्यं· प्रणाय इति पृष्ठे तेषु न्मानस्यापि द्वितीयग्रहणाहित्यन्वेयः द्वित्रिपूर्वात्राध्यर्धग्रहणं नसंबध्यते विरोधात्· व
स्याभावाच्च द्विगोरिति तु संबध्यते षष्ठीसमासव्यावृत्तये इति बोध्यं उत्तरत्र तत्वनुवर्तते तत एव भाष्ये द्वित्रिभ्यामिति· अत एव सूत्रे
पूर्वग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति धनपति· आधाराधेयभाव इति· तेन च भाष्यप्रयोगस्य पद्मेतद्वयोर्यामिति सामानाधिकर
ण्यापपत्तिः तद्विप्रयोगस्य प्रियतद्धितादिशिरायुत्स्या [illegible] नेति दिकुरवाये· अध्यर्धेति· तत्संबंधेनुकेवलं ईकन्नेव
रितार्थस्य [illegible] ध्यर्धपूर्वद्विगुविषयेलुक स्यादिति बोध्यं तेन [illegible] काराणादिति करणत्वेन च वाक्यावस्थायां बोध्यं अत्र केचित्कां
नादिति कर्तनं च यथा दित्यर्थः द्वंद्वे द्विवचनं स्यात्समासं त [illegible] अविंद्वः इत्यत्राह सोमाहारेइति भाष्ये द्वयकर्षीपणा इत्यर्थः
एकवचनत्वेन तत्त्वाभावा अप्रगोक्षवने द्विगोऽप्यपि एकवचनान्ता [illegible] स्याभक्षयेत न घनपतेः द्वाभ्यां पर्याभ्यामिति परिमाण
शाब्देभ्य इति वक्ते तेनाभिधानादिति भाष्योक्तमेव साधुनत्वेवं घाराष्ट्रोपि न स्यादेत न्याह द्वाहयत्विति· तस्य निमित्तत्वे श्रीरामः
कार्यत्वमिति· अर्थभेदस्य सत्वाहानभावः यत्वाप्यते संसंयोग इति अमवारयति· प्रयोत भाष्यपद्धो वाप्यं स्विति· पात्रादाव २
कस्मादुपगतं पमाहितावल्पादिपर्णवाक्षभसचकउत्पात इत्यर्थः ननु तस्य फलकारणत्वाभावात्कथं निमित्तत्वमतआह तस्या

(10A)

पेत्ति·गोच्चायो· ब्रह्मणः ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य वृत्तमाचारः स्वाध्यायोवेदाध्ययनं· तस्मिन्नः यथासममिति· अत्र ब्राह्मणे दानमसत्समदाने
नसमं निष्फलमित्यर्थो वापूरणार्थो· ननु स्वार्थिकान्प्रत्ययान्न स्यापि पूरणार्थत्वमस्त्येवेत्यत आह यथेति· भाष्यं तमर्थमिति· प
मस्तमर्थं तीयशब्द आहात· सोसोतीयशब्दः पूरणो भवति पुरुषेन्न दृष्टांतेनवार्थेन तः सोनपि पूरणमित्यर्थः ननु सर्वोपि प्रत्ययः स्व
स्येवार्थे किं चानीयभावात्त्वार्थेनतः सोनपि पूरणमित्यर्थः ननु सर्वोपि प्रत्ययः स्वस्येस्याइति कुलिजाल्लुक्· भाष्यं प्रदेसिन्न्याग इति
आटकाचितेनेति स्तेनेन चतुष्टइनिश्चात्र संवन्धन रस्यांपाहरणानुरूपस्येति भाव· वृत्तिस्थ भाष्य विरोधात् चिंत्यमेवतदस्याय· ननु संख्यामात्र
वृत्तेः पंचादशशतान्तंसंख्याः परिमाणानि प्रत्ययसंभवात्किं वालिकेनेत्यत आह देति संख्याने निकरणे ल्युट् एकेनेनेकस्य हित्वाहा [illegible]
त्यर्थः शाकानुसारयेनुमितिरेवं हि पंचसंख्येः संपद्यत्यर्थेपंचकं इत्य पिस्या दिति संख्येसव्रीत्रेरवा प्रत्ययाण्यण्ड इत्यमरेतो तः
परिमाणिनोत्तस्य भाष्यस्यात इर्ध्वपट्यमानसंघादि विलक्षण्य: जातितपरिमाणेत्यस्य तत्र वर्त्तमानात्प्रथमानारस्ये त्यर्थे प्रत्य
यइत्यर्थः पूर्वीयस्य इति· सत्रापास्वार्थे इत्येतरपेक्ष इत्यर्थः एतद्दस्य नारभे वाजमाइसंघादि विति· परिमाणाद्वित्यर्थे अत्र हि व्याप्ट
संख्या संख्येयस्य परिमाणी जीवितह्रास्वरूपा दिनानुसंघादिरित्यप्राप्तिरिति भावः नन्वेतेपि कालवाधका विशेष्यत इत्यत आ
ह मासस्य एवेति कालेन राहृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मविशेषैस्त्रिनिमित्तकाइति भाव: संख्यापूर्वेति· परेतु एत्रिवेशो संख्यापश्चइतिनदं .
नोपाधिसूत्र भाष्योक्तेस्तदारंभसामर्थ्यनात्रान्यपूर्वपरस्याग्रहणाच्चिंत्यमिदं तस्मादुर्योनान्यशा हायेणानं तर्भाणीत्याद्यर्थमपूरवं

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(11)

कै॰ टी॰
१०

सकासित्वात्सर्वपदार्थप्रधानः समासः संख्येये वर्त्तत इत्यस्यैव पर्यवसितरूपसंख्येये वर्त्ततेशतेन ब्राह्मणाः शतंवत्संख्याशब्दानि निमि
त्तकत्वे द्वयोः संबंधः संज्ञाजीविन परिमाणमस्येत्यर्थे द्विय ष्टिशाइस्य संख्याशब्दानिमित्तकत्वमेवप्रकरणात् विंशत्वं संवत्सररूप
संख्येयस्य ताहेतुसंख्यावृत्तेर्नैवशब्दाद्बोधेभावान्नित्यन्यदित्याह खारीशतादिति खारीशब्द पर्याय इत्यर्थः अन्येभ्योपीत्यस्य सं
ख्याभिन्नेनेत्यर्थः दृष्टांसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्स्यवर्णोपर्यायोपि दृष्टव्यः योगविभाग इति द्वैयाष्टिकवार्षशतिका इति सि
द्ध्येय इतिभावः भाष्ये खुक्प्रसंग इति द्वैयाष्टिकरत्वेत्रेति भावः षष्टमाहोरात्रिति तस्य परिमाणमिति तत्र पठितव्यमित्यर्थः तज्जंद्वीति प
रमाहत्तस्य परिमाणमित्यनेन न कर्त्तव्यमिति खारशतानिकदाचिच्छतिके वार्षशतिकवार्षशतिकार्थमत्र योगविभागः का
र्यो द्वैयाष्टिकाश्चिरकालादित्येवसिद्धइति नन तत्स्थः सम्प्रारंभरः कार्य इतिभावः इमेमपिकालग्रहणात्यनेन कालयहणायथाक
थंचित्कालहृत्रोनायहणामिति सूचयति अनिद्रसंग्राभावस्त्वनामेधानान् नु खाहनृह्मीतिननु संवत्सरे षिति कुतो मासीहीना
मपि संख्येयत्वसंभवादत आह लोके चेति डित्करणमिति विशेति लोपार्थं यस्यविंशतेः डितिलोपार्थमित्यर्थः तिडिलोपार्थ्य
मितिपाठः ॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टेनकृते भाष्यप्रदीपोद्योते पंचमस्याध्यायस्य प्रथमे प्रथमाह्निकं ॥ ॥पंक्तिविंश श्री रामः
ति अथ मोपस्थितपंक्तित्यागे बीजमाह पंक्तिशब्द इति बीजांतरमप्याह वस्यामाणेति तत्र विंशत्यादि विषयमेवेतिभावः ननु कथ १०
मेतस्वगतं संप्रकृतिकारस्यास्मितत आह प्रकृतीति ननु प्रकृतिप्रत्यया तिरिक्त निमात्याभावात्के न साहित्यमत आह सदृशा हि त्रेति

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com